

JUNI 2003

de Terebinth

VERENIGING VOOR FUNERAIRE CULTUUR

STICHTING DODENAKKERS.NL

In april 2001 startte de website 'Dood in Nederland' met een poging om het funeraire erfgoed in Nederland door middel van het World Wide Web in kaart te brengen. Vanaf het begin bleek er grote belangstelling te bestaan voor de website. Nu er anderhalf jaar later voldoende draagvlak en aandacht voor de website blijkt te bestaan, noopt groei tot een nieuwe stap. Daarom hebben de initiatiefnemers dan ook besloten om de website onder te brengen in een stichting: Stichting Dodenakkers.nl. De doelstellingen van de website, het in kaart brengen en het beschrijven van het funeraire erfgoed in Nederland, gelden ook voor de stichting. Daarnaast onderzoekt de stichting of ook op andere wijze het funeraire erfgoed onder de aandacht gebracht kan worden. Dit wil het onder meer doen door een Funeraire Jaarboek uit te brengen. Met de oprichting van de stichting willen de initiatiefnemers bewerkstelligen dat de toekomst van de website gewaarborgd blijft opdat ze kan blijven groeien. Personen of instellingen die de stichting willen ondersteunen kunnen dat doen door donateur te worden van de stichting.

Vader en zoon Piërik leggen graffijt op graf

Het donateurschap bedraagt 15 euro per kalenderjaar. Donateurs worden periodiek op de hoogte gehouden van mutaties op de website en krijgen korting op aanbiedingen van boeken op de website. Voor meer informatie verwijzen wij u naar <http://www.dodenakkers.nl/stichting/index.html>

VRAAG UIT BELGIE

Gezocht: de betekenis van een van de mooiste grafzerken op de begraafplaats Zwevegem-Centrum in

België. Er staat een vrouwenfiguur op die een sterretje draagt op het voorhoofd en met de linkerhand een anker rechthoudt.

Het graf is van Jean Raes (1858-1897), een pionier van de beginnende industrialisering in Zuid-West-Vlaanderen. Hij stond niet bepaald bekend als een vurig christen, maar veeleer als een liberaal, wat toen veelal gelijkstond met antiklerikaal. Het is niet uitgesloten dat het beeld verband houdt met de vrijmetselarij. Wie meer kan melden over de betekenis van die vrouwenfiguur, kan dat doen aan het redactie-adres.

www.rouw.nl / www.crematorium.nl / www.begraafplaats.net en

www.uitvaartinformatie.nl

Uitvaart Internet Diensten

P. Moreelsestraat 30, 8932 HS Leeuwarden T. (058) 213 97 07 / F. (058) 216 01 94 / E. info@uitvaartinformatie.nl

...De bezoekers aan onze sites (**ruim 235.000 in 2001**) bieden wij veel onafhankelijke informatie voor, over en na de uitvaart. Met behulp van onze unieke uitvaartencyclopedie kunnen zij o.a. informatie verkrijgen over vele

Onze sites bieden uitvaart-ondernemingen, verenigingen en stichtingen de mogelijkheid tot adverteren en te informeren.

zaken voor, tijdens en na de uitvaart. Voor een aantal zaken hebben we zelfs speciale sites gemaakt waar specifieke informatie over het onderwerp te vinden is, kijk op:

onze internet-sites
(zie boven, in deze advertentie)

Adverteren:

In de adressengids vanaf € 5,50 p.m.
Vermelding en een link vanaf € 8 p.m.

Uniek is dat men via al
deze sites
de adressengids voor de uitvaartbranche kan vinden

EEN VOORRECHT

Als beheerder van begraafplaats Bergklooster ben ik vaak getuige geweest van een afscheid. Sinds 1985 heb ik geleidelijk aan het werk van mijn vader overgenomen. Sinds 1996 woonden mijn gezin en mijn ouders naast elkaar in de dienstwoning tegenover de begraafplaats. Een van de boeiende taken op de begraafplaats is het voorlopen met een begrafenis. Als vertegenwoordiger van de begraafplaats begeleid je de begrafenisstoet vanaf de ingang tot aan het graf. Je bent getuige van een intiem moment, het laatste afscheid. Soms doet een begrafenis je weinig, soms word je geraakt door emoties. Meestal blijft er wel iets hangen. Wat blijft is de vraag hoe je uiteindelijk zelf afscheid zal nemen van dierbaren. Vele jaren heb ik dit werk gedaan zonder dat de dood direct in de nabijheid van ons gezin kwam. Het naderde wel; opa en oma, ooms en tantes, bekenden, burens. Woensdag 12 februari was het zover, mijn vader overleed. Na getuige te zijn van al die anderen die afscheid namen, wetend dat wat naar je toe komt je niet uit de weg moet gaan en met de algemene inzichten in rouwverwerking, was mij duidelijk dat wij als gezin, onze moeder, kinderen en kleinkinderen zoveel mogelijk zelf vorm en inhoud aan het afscheid moesten geven. We waren er bij toen hij stierf. Onder begeleiding van een engel van een verpleegster, hebben wij hem gewassen en aangekleed. Vervolgens is hij thuis gebracht en opgebaard in zijn bed. Oude en recente foto's hebben we als een levensfilm boven zijn bed geplakt. Z'n kamertje werd gevuld met voorwerpen uit zijn leven zoals de oude opgezette ransuil die hij als kwajongen met de katapult uit een boom geschoten heeft, de kris uit zijn Indiëtijd en de inmiddels antieke zwembroek waarin hij niet zwemmen kon. We hebben wat bloemen gekocht en met groen uit de tuin geschikt in twee bloemstukken. Samen hebben we de rouwdienst invulling gegeven. We hebben hem zelf gekist, in en uit gedragen, zijn graf gegraven en weer gesloten. In dit alles bijgestaan door een uitvaartleidster die ons de ruimte gaf en een dominee die ons goed aanvoelde. We hebben samen met onze moeder, als kinderen en kleinkinderen, ieder op eigen wijze in grote samenhang en harmonie afscheid genomen. De plek waar we hem naar toebrachten was ons zeer vertrouwd. Het maakte het minder moeilijk om zelf actief afscheid te nemen in plaats van toeschouwer te zijn. Het was niet makkelijk om zelf het graf voor hem te graven, hem daar naar toe te brengen, hem te laten dalen en toe te dekken met zand. Het was een nieuwe intense ervaring; een voorrecht. Het afscheid van mijn vader heeft de verbondenheid met het werken en wonen op Bergklooster juist intenser gemaakt, ook al is het nog onwennig dat hij nu aan de overkant is.

Bert Pierik

DE TEREBINTH OP DE FRANSE TOER 20

Hoe zit het met de belangstelling voor funeraire cultuur in het buitenland? Rindert Brouwer kijkt naar enkele Franstalige zusterorganisaties.

VERENIGINGSNIEUWS 22

WONEN OP EEN BEGRAAFPLAATS 24

Hoe is het om op een dodenakker te wonen? Henk van den Boogert bracht zijn jeugd door op de rooms-katholieke begraafplaats te Schiedam.

EEN BIJZONDERE BEGRAFENIS IN TOLBERT 26

In het Groningse Tolbert had dit jaar een bijzetting in een kerk plaats. Thijs IJzerman doet verslag.

JOODSE GRAFTUIN IN PARAMARIBO 26

Jannes H. Mulder vond in Paramaribo joodse gedenksteden, die een tweede leven kregen.

PUBLICATIES 28

EXCURSIES 29

AGENDA 32

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar. Lidmaatschap en abonnement: Het lidmaatschap kost personen minimaal 17,50 euro, elke huisgenoot 7 euro en organisaties 57,50 euro per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor 17,50 euro. Het geld kan worden overgemaakt op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rhenen. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten 2,50 euro per exemplaar plus verzendkosten. Terebinthbureau: Henk van Laar, Molenweg 2, 3911 SH Rhenen, tel: 0317-616072, homepage: www.gedenboek.nl/terebinth henkvanlaar@zonnet.nl
Kopij: Kopij wordt in Word via e-mail of op floppy aangeleverd bij de redactie. Scherpe, contrastrijke foto's worden op papier aangeleverd. De inleverdata voor 2003 zijn 19 juni en 23 oktober. De verschijningsdata zijn 1 september en 1 december.
Advertenties en inlegvellen: redactie: 010-4212762
Redactieadres: Rita Hulsman, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam
E-mail: terebinth@box.nl
Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter, Rita Hulsman en Bert Pierik
Lay-out en eindredactie: Henk de Feijter
Hoofdredactie: Wim Cappers
Illustraties: Bert Pierik (voorp., p.18, 32), Rindert Brouwer (p. 21), Jannes Mulder (p. 27), Puck Kooij (p. 29, 31).
Overname: Artikelen en foto's mogen alleen worden overgenomen na vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie
ISSN: 1382-5259

DE TEREINTH OP DE FRANSE TOER

'Alles mondjesmaat, maar er is iets op gang gebracht. Als er één schaaap over de dam is, ...'. Met dit citaat uit mijn lezing over de funeraire cultuur in Nederland eindigde André Matthys, inspecteur-generaal van de Division du Patrimoine du Ministère de la Région Wallonne de tweedaagse conferentie *Vers une nouvelle gestion des lieux sépulcraux?*

De conferentie vond plaats in Tournai op 10 en 11 februari 2003. Het deelnemersveld bestond uit louter Franstaligen, personen uit het universitaire en verenigingsleven van Wallonië, Frankrijk en de provincie Quebec in Canada. Ik was uitgenodigd om als vertegenwoordiger van de Tereinth een lezing te houden over de ontwikkelingen op het gebied van het funeraire erfgoed in Nederland. Het was mijn tweede lezing in het Frans.

Het begon in Parijs. Tijdens de voorbereiding van de funeraire reis door Noord-Frankrijk kwamen wij, mijn vrouw Jeannette Goudsmit en ik, in contact met vereniging Les Amis du Musée Funéraire National, een zustervereniging van de Tereinth. Tijdens een gezellig etentje ontvonden voorzitter Pascal Moreaux en secretaris Muriel Ghys hun plannen. De vereniging, die circa 500 leden telt, is een combinatie van de Tereinth en het Nederlands Uitvaartmuseum (NUM). Ook zij zijn op zoek naar een locatie om hun materiaal permanent te exposeren, voornamelijk bestaande uit plat materiaal zoals foto's en prenten. Daarnaast hebben zij dezelfde doelen als de Tereinth: behoud van de funeraire cultuur.

Het getuigt van moed dat de vereniging het voortouw wil nemen in de op Europees terrein van gelijkgestemde verenigingen, die zich inzetten voor het behoud, onderhoud en herstel van de funeraire cultuur. Het symposium van 12 oktober 2002 was een eerste stap, waarin 's morgens het thema *Les Rites Funéraires d'Aujourd'hui* en France centraal stond en 's middags *La Protection du*

Patrimoine Funéraire dans le Monde, waarin Frankrijk, België (Wallonië) en Nederland lieten zien hoe de situatie in hun land is. De vertegenwoordiger uit België, Xavier Deflorenne, nodigde mij uit om ook in Tournai een lezing te geven.

En zo was ik twee dagen de gast van het Waalse ministerie, afdeling Erfgoedzaken, onderafdeling Funerair Erfgoed. Het doel van de conferentie was te komen tot een internationale dialoog over het beheer en de bescherming van de funeraire cultuur en de integratie van hedendaagse praktijken. Er waren vier onderdelen: geschiedenis, het funeraire erfgoed, praktijken rond de crematie en nieuwe ontwikkelingen. Uit de grote hoeveelheid informatie, aangedragen in 22 lezingen, geef ik enkele opvallende en/of interessante punten.

De geschiedenis van begraven en begraafplaatsen loopt in de verschillende Europese landen aanvankelijk parallel. Het Franse decreet van 1804 heeft in Frankrijk, België en Nederland gezorgd voor een definitieve breuk met het verleden: niet meer begraven in kerken en steden en de aanleg van buitenbegraafplaatsen.

Op het einde van de 19de eeuw ontwikkelde zich echter een belangrijk verschil tussen enerzijds Frankrijk en België en anderzijds Nederland, een verschil dat uitgedrukt kan worden in de begrippen vrijheid en gelijkheid. In Frankrijk mocht volgens de wet van 14 november 1881 vanwege de gelijkheid en de scheiding van kerk en staat geen onderscheid meer gemaakt worden tussen groepen, ook religieuze groepen. En bij wet van 28 december 1904 werden alle begraafplaatsen onder gemeentelijk beheer geplaatst. Ook in België heeft men in 1831 het principe van de gelijkheid in de constitutie vastgelegd. Er heeft een lange kerkhovenoorlog gewoed tussen liberalen en katholieken voordat de gemeenteraad verantwoordelijk werd voor de aanleg en beheer van begraafplaatsen, waarop geen onderscheid gemaakt mag worden tussen de diverse groepen.

In Nederland heeft men altijd een diep respect gehad voor het principe van de vrijheid. Toen in 1829 bij

Koninklijk Besluit het begraven in kerken en steden definitief werd verboden, werden er gemeentelijke begraafplaatsen gesticht. Tegelijkertijd werd aan de verschillende religies toegestaan hun eigen, dus particuliere, begraafplaatsen aan te leggen. Van de ongeveer 4.000 begraafplaatsen in Nederland is nu éénderde gemeentelijk en tweederde bijzonder.

Het beheer van begraafplaatsen, bijzonder of gemeentelijk, heeft natuurlijk ook consequenties voor de bescherming van de funeraire cultuur. Overal in de samenleving zag je in de jaren tachtig van de 20ste eeuw belangstelling voor dit onderwerp ontstaan. Geleidelijk aan werd ook de overheid wakker. In Nederland schreef minister van Cultuur L.C. Brinkman in 1985 een brief aan de gemeentes met het verzoek om aandacht te besteden aan het funeraire erfgoed, maar daar bleef het voorlopig bij. De verantwoordelijke overheidsinstantie, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, deed weinig vanwege het gebrek aan beleid en kader, dat wil zeggen kennis over het onderwerp. En al is door het Monumenten Selectie Project het aantal funeraire monumenten vermeerderd met 700 procent, er zijn nu 1094 funeraire rijksmonumenten op 546 begraafplaatsen, het project vond plaats zonder beleid. Pas nu, in het project Actualisering Monumentenregister (AMR), is men begonnen een beleid te ontwikkelen ter bescherming en behoud van onder andere begraafplaatsen en hun inventaris. Daarnaast is er ook een samenwerking tot stand gekomen tussen de RDMZ, de Landelijke Organisatie van begraafplaatsen (LOB) en de Tereinth: er is iets op gang gebracht.

In Wallonië is inmiddels de bescherming van het funeraire erfgoed een zaak van het ministerie geworden. Talrijke gemeentes zagen in 2001, dertig jaar na de afschaffing van het eeuwigdurend grafrecht en de instelling van dertigjarige concessies, geen ander alternatief dan de ruiming van de oude monumenten en de vervanging ervan door stenen die waarschijnlijk nooit erfgoed zullen worden. Wakker geschud door lokale en regionale actiegroepen werd

door het ministerie de post van coördinator van de Cellule de Gestion du Patrimoine Funéraire ingesteld, een intermediair tussen het ministerie, de gemeentes, de verenigingen, de professionele groeperingen en particulieren voor alle problemen rond het funeraire erfgoed. Er zijn vijf doelstellingen: registratie, advies, beheer van alle gegevens, begeleiding en dialoog op regionaal en internationaal niveau. Inmiddels heeft Xavier Deflorenne, de coördinator, alle 3.500 Waalse begraafplaatsen bezocht en in kaart gebracht.

Tournai was niet voor niets in het Maison de la Culture de Tournai de gastheer van deze conferentie. Tournai functioneert als pilotproject voor de bescherming van het funeraire erfgoed. In 1995 is er door de gemeente een commissie ingesteld, die de bescherming van de funeraire cultuur op de 33 begraafplaatsen van de gemeente Tournai onder zijn hoede heeft genomen. Jacky Legge, de conservateur du Patrimoine architectural des Cimetières de Tournai, gaf tussen de lezingen door een rondleiding over het Cimetière du Sud om de resultaten te laten zien. Het hele oude gedeelte van de begraafplaats, stammend uit 1784 en voorzien van monumenten louter uitgevoerd in Belgische hardsteen, is beschermd. Geen enkel grafteken mag verwijderd worden en de vervallen grafstenen zijn of worden gerepareerd. Zo krijg je een grijs totaalplaatje, dat niet verstoord wordt door 'glimmertjes' of andere detoneerende graftekens. Op een nabijgelegen grafveld zijn andere mogelijkheden toegestaan, waaronder ook hedendaagse kunstuitingen.

In Quebec is geen officieel beleid ten aanzien van het funeraire erfgoed. Wel bestaan er particuliere verenigingen, zoals Héritage Montréal die zich inzetten voor bescherming en behoud van het totale culturele erfgoed, waaronder het funeraire.

Aan de hand van de grootste begraafplaats in Canada, het cimetière de Notre-Dame-de-Neiges in Montréal, liefst 150 hectare groot, schetste directeur Yoland Tremblay de situatie van de begraafplaatsen in de provincie Quebec. Er bestaan geen gemeentelijke begraafplaatsen,

enkel particuliere, die worden beheerd door katholieke en protestantse instellingen of uitvaartondernemingen. Voor alle graven geldt een concessie van 99 jaar; in de rest van Canada varieert dat. In eerste instantie zijn de rechthebbenden verplicht tot het onderhoud van de grafmonumenten, daarna neemt de begraafplaats het onderhoud en de eventuele restauratie over voor die monumenten, welke aan een aantal, vooral cultuurhistorische, criteria voldoen. De begraafplaats heeft een eigen dienst en beschikt ook

over voldoende financiën voor behoud, onderhoud en restauratie.

Het percentage crematies varieert van 15% in Frankrijk, 35% in België, 40% in Canada tot circa 50% in Nederland. In België, Frankrijk en Nederland zijn de mogelijkheden van asbezorging hetzelfde: bijzetten in een columbarium, urnengraf of bestaand graf, verstrooien of meenemen naar huis. In België kiest nu nog 99 procent voor verstrooiing na crematie.

Hoewel er in Canada geen wet bestaat ten aanzien van de asbezorging en in principe alles mogelijk is, is het voor katholieken, die 75 procent van de bevolking uitmaken, niet toegestaan de as te verstrooien of de urn buiten de begraafplaats te laten bijzetten. 15 procent kiest voor bijzetting van de urn in een mausoleum met nissen, de overigen laten de urn bijzetten in een graf.

Bij de lezingen rond het thema crematie werd door gepensioneerd architect Jean Décarie uit Montréal het even opmerkelijke als oorspronkelijke plan gelanceerd om van kerken weer begraafkerken te maken 'om de doden terug te brengen temidden van de levenden'. Het idee ontstond bij het zien verschijnen van enorme betonnen mausolea op de begraafplaatsen in Montréal, die in het centrum van de stad op de Mont Royal zijn gelegen, bij het streven de begraafplaatsen in hun oorspronkelijk-

Tournai, Cimetière du Sud, beschermd deel

ke staat als begraafplaats te behouden en bij de dreiging met sluiting van kerken vanwege het verminderde kerkbezoek. Waarom de kerken, en niet alleen de gesloten gebouwen, niet weer een funeraire functie geven door in de zijbeuken columbaria in te richten? Tijdens de bijzetting is dan tevens een ruimte aanwezig om met een passende ceremonie afscheid te nemen van de overledene. Uiteraard speelt er ook een economisch aspect mee. In drie kerken in Montréal wordt het project binnenkort gerealiseerd.

Welke conclusies zijn er te trekken? Alle problemen zijn mondiaal, overal zoekt men naar wegen het funeraire erfgoed te beschermen, de uniformiteit aan banden te leggen en nieuwe ontwikkelingen te bevorderen. Deze conferentie bood een goede gelegenheid van elkaars standpunten en vorderingen kennis te nemen, niet alleen door de lezingen, maar ook in het informele circuit, onder andere tijdens een uitstekende maaltijd in de 12de eeuwse crypte van een voormalig klooster, nu stadhuis van Tournai. De conclusies van de conferentie worden meegenomen naar een vervolgonferentie, waarschijnlijk in Straatsburg; wordt dus vervolgd.

Rindert Brouwer

VERENIGINGSNIEUWS

VAN DE BESTUURSTAFEL

Bestuursfuncties

Voorzitter: vacature; secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256, e-mail, ineke.e.verbeek@hetnet.nl; penningmeester: Thijs IJzerman, 050-3119707, e-mail, thijs.ijzerman@planet.nl; public relations: Rolf Captijn, 0320-253217.

STUDIEDAG 'OMGAAN MET BESCHERMEDE BEGRAAFPLAATSEN'

Op 17 september 2003 wordt in Dordrecht een studiedag gehouden over het omgaan met historisch belangrijke begraafplaatsen. Deze bijeenkomst is een vervolg op de studiedag van 11 april 2002 over funerair erfgoed. De studiedag in Dordrecht wordt georganiseerd door de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) in samenwerking met onder andere Vereniging de Terebinth. Anders dan op de eerste studiedag, die vooral een informatief karakter had, ligt de nadruk tijdens deze tweede dag op de alledaagse praktijk van de lijkbezorging in relatie tot de instandhouding van de begraafplaats. 's Ochtends wordt een herziene druk gepresenteerd van de Terebinthpublicatie Begraafplaatsen als cultuurbezit. 's Middags wordt een bezoek gebracht aan de gemeentelijke begraafplaats Essenhof. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met het Terebinthbureau, waarvan de gegevens in de colofon van dit blad zijn opgenomen.

UITSLAG PRIJSVRAAG

Helaas maar drie personen hebben gereageerd op de prijsvraag van het decembernummer. Het waren Jacques Buermans uit Antwerpen, Cees Florie uit Maarssen en Johan Moeys uit Willebroek. Deze drie inzenders hadden alle vragen goed. Gefelici-

teerd. Toen moest er geloot worden en de gelukkige winnaar is geworden:...Johan Moeys. Ik zal je de prijs, een meer dan honderd jaar oud kistbeslag, tijdens de funeraire reis naar Frankrijk uitreiken. Aangezien het aantal inzenders voor deze prijsvragen tegenvalt, stop ik voorlopig met het maken van nieuwe prijsvragen.

Wim Vlaanderen

1. In welk jaar kwam in Nederland de eerste begrafeniswet tot stand? Op 10 april 1869.
2. Wie was de eerste voorzitter van de Terebinth? Prof.dr. J.C.M. Hattinga Verschure.
3. In welke plaats in Friesland kan men in de Nederlands-hervormde kerk in een grafkelder enkele mummies bekijken? Te Wieuwerd.
4. Omstreeks welke tijd werden in de kerk familiewapens weggehakt en de rouwborden uit de kerk verwijderd? In de revolutionaire jaren rond 1795.
5. Hoeveel personen mogen er volgens de nieuwe Wet op de lijkbezorging van 1991 boven elkaar begraven worden? Maximaal drie.
6. Waar staat het eerste crematorium van Nederland? Driehuis-Westerveld in de gemeente Velsen.
7. Welke gemeente is eigenaar van de begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam? Amstelveen.
8. Hoe heet de begraafplaats in Roermond waar men het 'graf met de handjes' kan vinden? Begraafplaats Kapel in 't Zand.
9. Hoe heet het Italiaanse plaatsje waar Pim Fortuyn is begraven? Provesano.
10. Op welke begraafplaats zijn de dochter en man van Mata Hari begraven? Algemene begraafplaats Heiderust te Rheden.

REGIONIEUWS

REGIO 11 Zuidwest Overijssel

Door een lid van de begraafplaatscommissie te Lierderholthuis werden

wij benaderd met het verzoek of wij konden zorgen voor een Maria- of Christuskopje. Op een afzonderlijk gedeelte van de rooms-katholieke begraafplaats heeft men ruimte gecreëerd voor het bewaren van waardevolle grafstenen. Op één der kruizen ontbreekt het kopje. Ondanks onze pogingen is het ons tot op heden nog niet gelukt om de beschikking te krijgen over een dergelijk kopje. Wie kan ons hierbij behulpzaam zijn?

Het is de bedoeling dat de rooms-katholieke begraafplaats te Heeten in het dorp bij de kerk vanaf 2004 weer in gebruik zal worden genomen. De Heetenaren kunnen, als er genoeg plek is, dan weer in hun eigen dorp begraven worden. Nu vinden er alleen nog bijzettingen plaats. Anders worden zij op de algemene begraafplaats van Raalte begraven. Het opnieuw in gebruik nemen van de begraafplaats houdt in dat er diverse graven geruimd zullen worden. Een oproep aan rechthebbenden heeft inmiddels plaats gevonden.

In november 2002 werden wij door het parochiebestuur benaderd met het verzoek met hen een rondgang over de begraafplaats te maken en aan te geven welke gedenktekens historische waarde hebben. Zij hebben ons tijdens de rondgang toegezegd de grafmonumenten die van belang zijn mee te nemen bij de herinrichtingsplannen van de begraafplaats. Op de begraafplaats staat ook een voor onze regio's unieke urnengalerij met symbolen.

REGIO 14 Achterhoek

In april deelde de heer Cannegieter van de St. Gelderse Kerken ons mee dat op het Nederlands-hervormde kerkhof bij de oude Calixtuskerk te Groenlo een aantal bomen was omgewaaid. Zijn vraag was welke bomen thuis horen op een oud kerkhof. Na ter plekke te hebben gekeken en geïnformeerd te hebben, hebben wij hem voorgesteld de

VERENIGINGSNIEUWS

huidige beukenhaag door te zetten en een treurbeuk, een inlandse eik of beuk en een aantal zuilvormige taxussen te planten.

In Harfsen leidt een smal bospad aan de Schepersweg in het buitengebied naar een sober grafmonument. Twee vierkante stenen worden omsloten door palen waaraan een ketting is bevestigd. Hier liggen begraven Ynze Dikkerboom, geboren te Oudehaske op 10 augustus 1914 en Christine van Heesch, geboren te Arnhem op 18 januari 1915. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hielden zij zich hier schuil in een hol. De plek werd ver-raden, waarna de Duitsers het hol doorzochten. Zij doorzochten twee compartimenten, maar vonden niet het derde, waar de twee verstopt zaten. Voordat de Duitsers verdwenen, gooiden ze enkele handgranaten in de schuilplaats. Zo vonden Dikkerboom en Van Heesch op 14 oktober 1944 de dood. Hun schuilplaats werd hun laatste rustplaats. Elk jaar op 4 mei wordt hun dood hier herdacht.

In maart jongstleden kreeg Wim Vlaanderen vanuit Wehl het verzoek of hij behulpzaam wilde zijn bij het inventariseren van grafmonumenten die op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst zouden kunnen worden. Aangezien Wehl tot de regio van Teun en Else Oosterbroek hoort, heeft hij samen met hen en een deputatie van de historische vereniging de rooms-katholieke en de hervormde begraafplaats in Wehl en de rooms-katholieke begraafplaats in Nieuw Wehl bezocht en de waardevolle grafmonumenten geïnventariseerd. Na uitwerking van de inventarisatie door leden van de historische vereniging en met de aanvulling en correctie van Wim en van ons zal de lijst met waardevolle grafmonumenten bij de gemeente worden ingediend met het verzoek ze op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Op 28 april zijn op de parochie-avond in Wehl aan de hand van dia's de waardevolle grafmonumenten gepresenteerd. Vooraf hebben wij een korte inleiding gehouden over Vereniging De Terebinth. Wij

hadden de indruk dat bij een groot aantal aanwezigen nu toch anders tegen de begraafplaatsen en de grafstenen wordt aangekeken.

LEDENSERVICE REEKS FUNERAIRE CULTUUR

De reeks Funeraire Cultuur is in mei 2001 met het deel Den Haag van start gegaan. De hoofdreeks zal in totaal 25 delen omvatten, elk jaar verschijnen er drie boekjes. Behalve aan Amsterdam besteedt de reeks aandacht aan alle provinciale hoofdsteden en een regio in elke provincie. U kunt zich via de bon inschrijven op deze hoofdreeks, waarna u per jaar een factuur krijgt.

In 2002 is, dankzij het enthousiasme en de steun van het Erfgoedhuis Zuid-Holland, de Provincie Zuid-Holland en het Prins Bernhard Cultuurfonds Zuid-Holland, een deelreeks ontstaan die alle cultuurregio's van deze provincie zal beschrijven. Het in 2001 verschenen deel Alblasserwaard & Vijfheerenlanden maakt zowel deel uit van de hoofdreeks als van de deelreeks. De overige tien delen behoren tot de deelreeks Zuid-Holland. Voor de tien delen van de deelreeks Zuid-Holland kunt u zich apart inschrijven op het tweede gedeelte van de bon. U krijgt per jaar een factuur.

De winkelprijs is 9,98 euro per deel, de inleiding telt meer bladzijden en kost daarom 11,98 euro.

U kunt als lid met korting de reeks of delen daarvan bestellen met onderstaande bon, die u invult, kopieert en faxt naar 010-4212762. Opsturen kan ook: De Terebinth, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam. Meer informatie over de deeltjes vindt u op de website van de Terebinth: www.gedenkboek.nl/terebinth

Zeer binnenkort verschijnen de delen Utrecht (stad), Deift en Westland en het deel over Goeree-Overflakkee.

HOOFDREEKS

o ik schrijf in voor 24 delen voor een totaalbedrag van 191 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.

o ik schrijf in voor 12 delen voor een totaalbedrag van 95,50 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.

o ik schrijf in voor de 3 delen die in 2003 verschijnen voor een totaalbedrag van 23,85 euro inclusief verzendkosten.

DEELREEKS ZUID-HOLLAND

o ik schrijf in voor 10 delen voor een totaalbedrag van 79,50 euro inclusief verzendkosten.

o ik schrijf in voor de 3 delen die in 2003 verschijnen voor een totaalbedrag van 23,85 euro inclusief verzendkosten.

Naam:

Adres:

Postcode:

Plaats:

Telefoon:

Datum:

Handtekening:

WONEN OP EEN BEGRAAF- PLAATS

In 2001 stelde Henk van den Boogert een kroniek samen van de rooms-katholieke begraafplaats te Schiedam uit 1851. Deze uitgave in eigen beheer geeft niet alleen een geschiedenis van deze dodenakker, maar ook van het leven in en rond de beheerderswoning aan de Vlaardingerdijk 50. Vader Willem was hier sinds 1918 doodgraver. Henk, geboren in 1938, doet verslag van zijn soms wat rauwe jeugdherinneringen aan de begraafplaats.

Mijn studietijd meegerekend heb ik er 25 jaar gewoond. Ik hoef geen enkele moeite te doen om een positief beeld op te roepen van de tijd dat ik daar als kind rondliep. Ook bloot. Dit kwam zo. Bij het huis stond een regenton en daar kroop ik wel eens in als het erg warm was. Zo ook op een hete middag. Mijn oudste broer Piet lokte mij uit de ton waarna hij mij naakt opjaagde, dwars over de begraafplaats. Ik zie nog de bezoeker die dat, voor een dodenakker gekke tafereel, vol schaamte gadesloeg.

In het verleden stierven er meer kindjes. Men ging er dan ook anders mee om. Het was bijvoorbeeld gebruikelijk dat vader de avond voor de begrafenis een dood kindje bij de familie of in het ziekenhuis ging ophalen, lopend of met de fiets. Soms, als het kindje er mooi bij lag, mochten wij dat zien. In mijn kinderzietje heeft zich waarschijnlijk vastgezet dat je zo iets liefs toch niet zomaar in de grond kon stoppen. Daarom ben ik een keer ongeveer vier jaar oud na een begrafenis, toen iedereen weg was, naar het nog geopende grafje gelopen. Heel kortdaat moet ik in het putje zijn gestapt en het deksel van het kistje hebben losgemaakt. In mijn herinnering is het zo dat moeder of vader mij in het putje heeft gevonden met het kindje in mijn armen.

Inmiddels was het oorlog. In 1944 werd de schuur achter op de begraafplaats gevorderd door tien moffen. De baas van het stelletje, de Feldwebel, was wel aardig en kwam bij ons thuis en speelde op de piano, die wij

toen hadden. Ik moest ook op zijn schoot komen zitten want hij had thuis een zontje van mijn leeftijd. De sfeer was wat ongemakkelijk, het was toch maar de overheerser die daar binnen kwam. Ik ging natuurlijk wel eens bij die soldaten kijken, en ik niet alleen, want er kwamen ook moffenmeiden op bezoek. Ze lagen zo nu en dan in het gras wat te flikflooiën. Vader was dan in alle staten: geen meiden op het kerkhof.

De hongerwinter was een nare tijd. Soms werd bij de ijsboer in de Fabristraat 'kwak' gehaald. Dat was stijf opgeklopt bietensap. Als je het op had, leek het dat je honger over was. Na een lange boer was deze illusie weer weg. Door het slechte eten kregen we buikloop en we hadden last van schurft. Het donkere huis was slechts met een of twee kaarsjes verlicht.

Niet alleen door de honger was het een vervelende tijd. Vader was ernstig ziek en lag in het verre en niet bereikbare Hoorn in het ziekenhuis, terwijl broer Wim nauwelijks twintig jaar oud, het kerkhof draaiende moest houden. We konden niet voorkomen, dat de burens de bomen

op het kerkhof kaptten. Ook het fenomeen 'kieplijken' maakte je niet vrolijk. Door houtgebrek werd na de begrafenis de overledene uit de kist gehaald en zo in de put gekiept. Na te zijn ontsmet werd de kist opnieuw gebruikt. Als kleine jongen mocht ik dit van moeder niet zien, maar die had ook maar twee ogen, dus...

Op 4 mei 1945 rond 19.00 uur kwam oom Aad zeggen dat volgens Radio Oranje de oorlog voorbij was. Wim was door het dolle heen en ging de klok luiden. Wat klonk dat mooi!

Het kerkhof was een prachtig speelterrein en daarom had je aan vriendjes geen gebrek. Spannend was de vrijwel donkere kruipruimte onder de kapel en natuurlijk het klimmen in het torentje. Ook de twee hekken waren een dankbaar speelobject en aan de ijzeren bogen boven de piesbak turnden we. 'Begrafenisje spelen' deden we ook, dat was een van ons laten zakken in een graf en dan weer omhoog draaien.

Maar als je wat ouder werd, ont kwam je niet aan karweitjes voor de begraafplaats. Ongeveer negen jaar oud begon je met het wegbrengen van het zware zwarte begrafenis-

kleed naar het ziekenhuis of naar Huize Liduina. Je moest het kleed neerleggen in het lijkenkamertje. Meestal was de dode nog niet gekist en lag op een wit marmeren tafel. Ik kan mij niet herinneren dat ik dat eng vond. Heel afschuwelijk vond ik wel dat gesjouw met de baar dwars door de stad, van de ene kerk naar de andere. God, wat voelde je je dan armoedig en bekeken. In vakanties was het 'kruis dragen' een vaste taak. Dit betekende dat je als misdienaar met een hoog kruis in de hand voor de begrafenisstoet uitliep. En dan tijdens het begraven stiekem kijken hoe bedroefd de familie was. In de zomer kocht vader bij kwekerij Van Vooren op de Damlaan wat geraniums en andere plantjes voor de verkoop aan bezoekers. Maar met Allerzielen werd hij inkoper in het groot. Ongeveer 250 chrysenten werden er via bloemenhandelaar Poot ingekocht. Heel vaak was er rond 2 november al nachtvorst en dan moesten wij kinderen de planten in de kapel brengen en 's morgens er weer uit halen. Ook bij de verkoop werden wij ingeschakeld.

's Avonds werd er biefstuk gegeten en kregen we ons loon. Ook voor het schuren van grafmonumenten en het opnieuw verven van de letters kregen we wat geld. Vader zal er zelf wel meer voor ontvangen hebben maar daar dacht je niet aan.

Het opgraven van lijken heb ik nooit hoeven doen, dat betekende niet dat je nooit eens hielp want het had iets heel bijzonders. Soms bleek van een dode de schedel te zijn gelicht. Zo'n opengezaagde schedel noemden we een tabakspot. Een keer werd een jonge vrouw opgegraven die gebalsemd was. De kist waarin ze lag was geheel omgeven met lood. Indertijd was zij met een schip meegekomen. In mijn herinnering zag zij er nog prachtig uit, gekleed in een mooi blauw gewaad.

Eens heb ik meegeholpen een dubbele grafkelder bij de kapel te ruimen. Ik was toen veertien jaar. In de kelder waren zes volwassenen en acht kindjes bijgezet. Er stond water in de kelder en de kisten waren ingezakt. Dat betekende met blote handen uit de modder de botten en botjes opvissen en die bij elkaar in een nieuwe kist stoppen. Dat vond je toen heel

gewoon. Evenals het feit, dat we de lijkkasten die bij het opgraven vrijkwamen in de wind lieten drogen en dan als brandhout gebruikten. Zonder handen te wassen dronk je na het vullen van de kachel je chocolademelk op!

Hoewel mijn herinneringen overwegend positief zijn, geldt dat niet ten aanzien van de bestuurders van de begraafplaats. Om het subtiel te zeggen: ze waren niet sympathiek. Ze zadelden vader en later ook Wim op met onmogelijke en absurde opdrachten en er was nooit ergens geld voor. Daarnaast keken ze op ons neer. Pastoors waren het ergst van allen. De bestuurders stamden nog uit een versteende katholieke cultuur. Vader leed daaronder. Als hij vrijdags in het weeshuis zijn schamele weekloon had opgehaald, was de sfeer thuis niet zo leuk. Maar vader had ook iets dubbels. Hij kon een bijna onderdanige houding aannemen tegen geestelijken en rijke bezoekers op het kerkhof.

En daar hadden wij kritiek op, wat hij op zijn beurt niet leuk vond. Nu vraag ik mij af, of die onderdanigheid geen tactiek van vader was.

Er was een aantal vaste bezoekers van het kerkhof. Mensen die vele jaren achter elkaar heel frequent hun dierbaren kwamen opzoeken. Zij werden kennissen waarmee een praatje werd gemaakt. Voor sommigen betekende dat een aangenaam breekpunt in de dag. Dit was een bepaalde intimiteit die nu, volgens mij, op een begraafplaats ondenkbaar is.

Terwijl ik dit opschrijf, realiseer ik me dat ik het 'begraafplaatsgevoel' helemaal kwijt ben. Dit neemt niet weg dat het wonen op een begraafplaats een onuitwisbare invloed op mij heeft gehad. Volgens mij sta ik hierdoor wat anders in het leven. Op vakanties is kerkhofbezoek in ieder geval een vast onderdeel.

Henk van den Boogert

EEN BIJZONDERE BEGRAFENIS IN TOLBERT

Op 5 april jongstleden vond er in het Groningse Tolbert een bijzondere begrafenis plaats in de Nederlands-hervormde kerk. De uitvaart was om twee redenen opmerkenswaard. De bijzetting vond plaats in de kerk, hetgeen eigenlijk al meer dan 150 jaar verboden is en er werd geen persoon begraven, maar een kist met brieven.

De begrafenis was een initiatief van de Stichting Oudheidkamer Fredewalda te Tolbert. De stichting is enige jaren geleden begonnen met het maken van een maquette op schaal van het dorp Tolbert zoals dat er aan het begin van de 20ste eeuw uitgezien moet hebben. Op 12 december 2002 werd de maquette gepresenteerd. In het kader daarvan leek het de Oudheidkamer een leuk idee om mensen te vragen om een brief aan de toekomst te schrijven. Aan dit project werd meegedaan door onder andere drie basisscholen en kinderen van een asielzoekerscentrum uit het naburige Leek. In de brieven wordt niet alleen vooruitgekeken naar de 22ste eeuw, maar wordt ook een beeld geschetst van de huidige tijd. De meeste brieven bleven overigens ongeopend. De brieven werden in een speciaal daarvoor gemaakte roestvrijstalen kist gedaan. De kist werd op 5 april onder grote belangstelling, onder andere van het NOS-journaal, in het koor van de kerk begraven. De kist mag pas weer geopend worden op 12 december 2102.

Voorafgaande aan de begrafenis hield de heer Reint Wobbes uit Hui-zinge, lid van de Terebinth, een korte doch boeiende lezing over de Groninger grafcultuur. Volgens de spreker bezit deze provincie op dit terrein een grote rijkdom. Dit geldt met name de opschriften en symbolen op grafstenen. In dat verband wees hij ook nog eens op het levenswerk van wijlen de heer A. Pathuis, Groninger Gedenkwaardigheden, een naslagwerk waarin teksten, wapens en huismerken, ook op grafstenen, binnen de provincie Groningen in de periode 1298-1814 zijn beschreven.

Dit boek geldt nog steeds als een standaardwerk op dit gebied. Volgens de heer Wobbes groeit het besef dat begraafplaatsen cultureel erfgoed herbergen, wat ook te danken is aan de activiteiten van onze vereniging.

In zijn lezing schetste de heer Wobbes in het kort de geschiedenis van de grafcultuur in Groningen, die begon met de hunebedden, waarvan er nu nog twee aanwezig zijn in Heveskes en Noordlaren, en vervolgens overging naar begraven in kerken en op kerkhoven en later op aparte begraafplaatsen. Het begraven in kerken kwam voort uit het katholicisme waarbij men zo dicht mogelijk bij het reliëf van een heilige in het altaar begraven wilde worden. Na de protestantse Reformatie bleef men deze gewoonte voortzetten maar dan meer als statussymbool. Het begraven bij nacht met flambouwen was in dat verband wel het toppunt. Toch begon in de loop van de 18de eeuw ook in de provincie Groningen bij bepaalde verlichte geesten het besef door te dringen dat het begraven in de kerk onhygienisch en niet passend was. Zij bepaalden dan ook uitdrukkelijk dat zij niet in de kerk begraven wilden worden. Het was in sommige kringen gewoonte om de dode zeer lang boven de grond te houden, reden waarom er verordeningen werden uitgevaardigd die bepaalden dat de begrafenis binnen een bepaalde tijd moest plaats vinden maar waar desondanks niet altijd de hand aan gehouden werd.

De heer Wobbes citeerde in zijn lezing diverse grafverzen die op grafstenen staan vermeld. Dit varieert van korte vierregelige verzen tot bijna hele gedichten. De inhoud kan ook verschillen, soms ter overweging voor de lezer: 'ziet lezer die ik niet ken, haast zij ge een lijk gelijk ik nu ben', maar ook ter nagedachtenis aan de overledene.

Thijs IJzerman

JOODSE GRAFTUIN IN PARAMARIBO

Achter de Ne Ve Shalom synagoge aan de Keizerstraat in Paramaribo zag ik onlangs honderden joodse grafzerken opgestapeld liggen. De stenen waren afkomstig van de indertijd geruimde historische Portugees-joodse begraafplaats in de wijk Bloemendaal aan de Kwattaweg. Met Rita Hulsman heb ik met veel plezier ooit het boek *Begraven in Rotterdam* en omstreken samengesteld. Het boek *Begraven in Paramaribo* zou er snel moeten komen want het funerair erfgoed in Paramaribo en omgeving en met name dat van de joden is indrukwekkend.

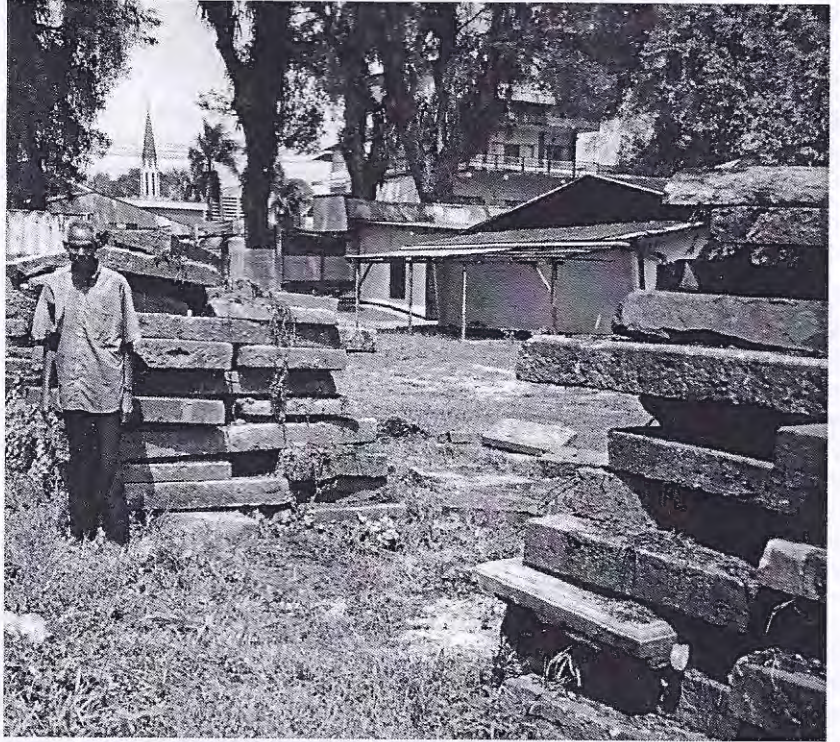
De oudste joodse begraafplaatsen in Suriname liggen in Joden-Savanne, stroomopwaarts op de rechteroever van de Surinamerivier, vlakbij de Casiporakreek. Engelse en Portugese joden bouwden er in 1685 de allereerste synagoge van heel Zuid-Amerika. In de omgeving werkten toen 9.000 slaven en ruim 500 kolonisten op in totaal veertig suikerrietplantages. De dodenakker van de Joden-Savanne bestaat uit twee delen, een chique begraafplaats voor plantage-eigenaren en een eenvoudige voor Afrikaans-joodse slaven. Een bezoek aan de restanten ervan moet de moeite waard zijn.

Ver buiten het centrum van Paramaribo, in de wijk Bloemendaal aan de Kwattaweg liggen twee goed onderhouden kleine joodse begraafplaatsen. Tijdens de restauratie en gedeeltelijke ruiming van deze begraafplaatsen in 1963 zijn 724 loodzware grafstenen ter plekke opgeslagen. Jarenlang hebben ze daar gelegen totdat iemand het initiatief nam de massieve stenen daar weg te halen en in afwachting van een passend hergebruik op te slaan achter de synagoge aan de Keizerstraat. Het moment van de definitieve tweede bestemming als Joodse graftuin is er nu aangebroken.

De Nederlands-Israëlitische Synagoge Ne Ve Shalom, huis des vredes, is van 1718. De huidige gemeente bestaat uit circa 300 mensen en is in 1999 ontstaan uit een fusie van Hoogduitse asjkenazische joden en

Portugese sefardische joden. Het fraaie gebouw is geheel van wit geschilderd hout opgebouwd en opvallend goed onderhouden. Het staat in het centrum van Paramaribo aan de Keizerstraat pal naast de indrukwekkende moskee met vier minaretten van de Surinaams-Islamitische Vereniging uit 1932. Voor een ieder die Paramaribo bezoekt, levert dit beeld van een moskee naast een synagoge een blijvende herinnering op. In de tot nu toe grote lege tuin rondom de synagoge is men dit voorjaar begonnen met het zorgvuldig plaatsen van de oude grafstenen. De stenen van twee bij anderhalve meter dienden als deksel van de uit baksteen opgetrokken graven, een typisch Surinaamse kenmerk van begraven. Zo veel mogelijk gaven stenen worden een voor een diagonaal in de oost-westas op het synagogenterrein neergelegd. Toen ik er was, waren arbeiders bezig kapotte en beschadigde stenen zoveel mogelijk bijeen te puzzelen. De oudste steen is van 1715 en de jongste van vlak na 1900. Het materiaal zou uit Italië zijn gehaald en bestaat uit zwart graniet, leisteen of wit marmer. Op sommige stenen staat informatie over beroep en doodsoorzaak; veel voorkomend symbool is dat van een hand die een boom omknakt. Een voor mij opvallend symbool was de afbeelding van een lijkbaar. Nadat zoveel mogelijk stenen zijn geplaatst is het de bedoeling er een graftuin van te maken met voor de bezoekers banken onder eeuwen oude bomen. De lokale belangstelling en de inzet voor dit stuk funeraire cultuur blijken uit de aanleg van deze historische joodse graftuin duidelijk aanwezig. Maar er is nog véél meer en dus is Paramaribo voor de echte liefhebber van overwoekerde oude begraafplaatsen een waar paradijs. Wellicht dat een Surinaamse afdeling van de Terebinth in de toekomst tot de mogelijkheden behoort. Komt u er ooit, bezoek in ieder geval de nieuwe graftuin aan de Keizerstraat.

Jannes H. Mulder

PUBLICATIES

M. Kamphuis, *They that are born are destined to die and the dead to be brought to life again. The Jewish Cemetery Beth Haim Curaçao* (Curaçao: Mikvé Isreal-Emanuel, 2001, 64 blz., 7 euro via Maduro Travel, Noordeinde 136A, 's-Gravenhage of 8 euro inclusief porto via Stichting Beth Haim c/o Maduro Holding, Postbus 304, Curaçao).

Drie en een halve eeuw geleden, voorwaar als dat niet lang geleden is voor een begraafplaats pal onder de rook van een enorme olieraffinaderij. De Beth Haim begraafplaats op Curaçao heeft naar aanleiding van het 350-jarig bestaan de Rotterdamse kunsthistorica Mariëtte Kamphuis opdracht gegeven de monumentale hoogtepunten in beeld te brengen. Het resultaat is een klein en opvallend fraai uitgegeven gidsje ten behoeve van een rondwandeling op de begraafplaats nadat een bescheiden permanente tentoonstelling is bezocht; voor funeraire liefhebbers is dit gidsje een collectors item.

Het gaat hier om sefardische joden uit Amsterdam en het Beth Haim heeft met al die liggende stenen wel wat van de begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel. Opgericht in 1659 volgde een eerste uitbreiding in 1726 inclusief omsluitende muur en monumentale ingang. De laatste uitbreiding is van 1822 en het totaal aantal graven bedraagt nu circa 5.000. Families liggen bij elkaar en goed is te zien hoe de materialen en de stijlen zich hebben ontwikkeld. Aanvankelijk zien we vaak basalt en semi-cilindrische vormen, later meer sarcofagen van marmer en in de 19de eeuw de bekende neoklassieke monumenten. Het zijn echter de decoraties in de stenen die het meest in het oog springen. Gebroken bloemstelen, afgeknapt boomstammen, afbeeldingen die verwijzen naar het beroep en fraaie uitgehouwen scènes van het doodsbed. De foto's maken duidelijk hoeveel er nog is en hoe goed de staat is waarin dit erfgoed van Curaçao verkeert.

Maar hoe lang nog? Shell arriveerde er in 1916, vele stenen raakten in

verval en onder het zand. Totdat rabbi Isaac S. Emmanuel in 1939 begon aan het schrijven van een boek dat in 1957 verscheen onder de titel: *The Precious Stones of the Jews of Curaçao*. Door zijn zorg en het daardoor ontstane draagvlak om dit erfgoed te beschermen, is er nu nog veel moois waar te nemen. Onthouden dus als u in Curaçao komt en vooral bij de beheerder vragen naar het gidsje van Kamphuis.

Jannes H. Mulder

J. Veld en L. van der Vliet, *Versteend verdriet. Symbolen en gedichten op grafstenen* (Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2002, ISBN 90-5911-084-6, 135 blz., 17 euro).

Verzen of gedichten op graftekens, gebeiteld op steen of geschilderd op hout, kom je naar verhouding maar weinig tegen. Maar wie goed zoekt vindt ze hier en daar in het land, zowel op grafstenen van 1830 als van 2003. De auteurs van *Versteend verdriet* hebben een aantal opmerkelijke verzen verzameld, die ze meestal op de voorkant van een grafteken aantreffen, maar in noordoost Drenthe en oost Groningen vaak op de achterkant. Veel voorkomend zijn variaties op psalm 103 waarin het leven van een mens wordt vergeleken met het kortstondige bestaan van een bloem. Bijvoorbeeld op een steen uit 1878: 'O mensch denk/ tog an mij hoe/ kort jij zijt van/ duur dat 't leven/ is een damp de/ dood wenk ieder/ uur.' Andere teksten variëren op het bekende 'Heden ik morgen gij'. Het verlies van een dierbare werd in 1933 aldus verwoord: 'Niets maakt/ Grootste Hart/ zo klein/ dan scheiden', en een tiental jaar geleden zo: 'Door een mist van tranen kijk ik, met een hof gehoor luister ik/ met een schorre stem fluister ik/ ik mis je.' Wie tegenwoordig zelf geen vers weet te verzinnen, plukt niet meer uit de bijbel, maar uit werk van dichters als Ida Gerhardt, Martinus Nijhoff en Vasalis.

Behalve verzen behandelt dit boek funeraire symboliek, waarbij een aantal veel voorkomende Griekse, Romeinse, joodse en christelijke symbolen tot hun oorsprong worden herleid. Hamer en sikkil horen tot de profane symboliek. Dit in ons land weinig voorkomende symbool kan naar het socialisme of het communisme verwijzen, maar het vers op een zerk in Emmercompasuum is niet anders uit te leggen dan als een heftig protest tegen de armoede in de crisistijd rond 1935.

Rita Hulsmans

P. de Bok, *Stof tot stof. Begraafplaatsen in Nederland* (Amsterdam: J.M. Meulenhoff bv, 2003, ISBN 90-290-7263-6, 111 blz., 10 euro).

In dit boek zijn de 24 afleveringen van *Begraafplaatsen in Nederland*, die in 1999 en 2000 in de Volkskrant verschenen, gebundeld. De auteur, Pauline de Bok, bezocht nu eens niet de overbekende begraafplaatsen, maar op een enkele uitzondering na plekken die nog niet eerder onder de aandacht waren gebracht. Ze reisde kriskras door het land, van Stadskanaal naar IJzendijke en van Petten naar Glane. Over hetgeen ze aantrof schreef ze korte, persoonlijk getinte verhalen, die lokaal zijn ingekleurd door een beheerder of bezoeker aan het woord te laten.

Er zijn gemeentelijke, katholieke, protestantse en joodse dodenakkers bij, oude en jonge. Een Syrisch-orthodoxe begraafplaats, een familiebegraafplaats en een dierenbegraafplaats voltooien het bonte palet. Foto's zoals bij de artikelen in de krant, ontbreken, maar die mis je hier eigenlijk niet. Er is wel een woord vooraf, waarin De Bok aangeeft dat ze een voorstander is van het eigen gezicht van begraafplaatsen, van beteugeling van de persoonlijke vrijheid en van het handhaven van regionale verschillen. Een opvatting waarbij de Terebinth zich van harte kan aansluiten.

Rita Hulsmans

EXCURSIES

A.C. Bijsmans, *De Oorlogsgravenstichting in 2002* ('s-Gravenhage: de Oorlogsgravenstichting, 2003, 71 blz.). Jaarverslag van de Oorlogsgravenstichting, die Nederlandse oorlogsgraven in eigen land en de rest van de wereld beheert.

R.C. Camphausen, *het Grote Afscheid. Hoe de mensheid haar doden vaarwel zegt*. Een niet-sentimentele beschouwing van de vele manieren die de mensheid geschikt heeft bevonden om haar doden te begraven, te cremen of anderszins naar het hiernamaals te geleiden (Amsterdam: Uitgeverij Schors, 2003, ISBN 90-6378-518-6, 125 blz., 18,25 euro). Persoonlijk verslag van een zoektocht naar de verschillende vormen van lijkbezorging aangevuld met praktische informatie.

J. de Kleijne, ed., *Kon uit de dood ik die éne doen keren*. Getuigenissen bij het verlies van een naaste. Teksten uit de Nederlandse literatuur (Nijmegen: SUN, 1998, ISBN 90-6168-633-4, 167 blz., 14,50 euro). Verzameling teksten uit de Nederlandse literatuur, die vaak worden gebruikt om rouw te verwoorden.

F. Wouterlood, *Stof zijt gij. Over doodgaan en het lichaam na de dood* (s.l.: Karakter Uitgevers B.V., 2003, ISBN 90-6112-961-3, 126 blz., 7,95 euro). Medische analyse van het dode lichaam.

Thucydides, *De laatste eer. Pericles' lijkrede* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2003, ISBN 90-6554-092-X, 12,75 euro). Vertaling van de beroemde lijkrede van de Atheense staatsman Pericles uit 431 voor Christus, waarin hij een lofrede hield op de gesneuvelde militairen en de waarde van de Atheense democratie schetste. Met een nawoord van David Rijser.

Hatterm

Op 22 februari verzamelde een groep Terebinthleden zich in de Gelderse gemeente Hatterm bij steenhouwerij G. Beernink en zn. In de laatste helft van de 20ste eeuw werd het werk dat de steenhouwers in ons land onder de naam grafmonumenten leverden steeds fabrieksmatiger. Maar wie uit het startpunt van deze excursie, het industrieterrein van Hatterm, concludeerde dat ook bij Beernink het lopende bandwerk wel tot norm zou zijn verheven, moest deze gedachte in de loop van de ochtend grondig bijstellen. Het familiebedrijf werd gesticht door de vader van huidig mede-eigenaar Henk Beernink en is intussen opgenomen in de Cuperus-De Willigen-groep. Het heeft zich een naam verworven in persoonlijk grafwerk dat tot in de wijde omtrek begraafplaatsen siert. De opvatting verwerpend, dat een grafsteen tot in lengte van dagen schoon en glad moet blijven en dus maar het beste uit

gladgepolijst graniet kan bestaan, leggen de medewerkers zich toe op gedenktekens die in nauwe aanspraak met de nabestaanden tot stand komen en iets persoonlijks uitdrukken.

Eerlijkheidshalve vermeldt Beernink daarbij wel dat er ook veel standaardwerk wordt vervaardigd, de klant houdt immers het laatste woord en maakt vaak een keuze op basis van het ter plaatse gebruikelijke. Maar die standaardproductie schept de ruimte om het andere werk mogelijk te maken en betaalbaar te houden.

De excursie voerde langs vele wijzen van natuursteenbewerking met geheimzinnige namen als scharreren, boucheren en joppen, namen die door de demonstraties van medewerkers al snel veel van hun geheimzinnigheid verloren. De rondgang culmineerde in een creatieve sessie waarbij van ieder uitdrukking van zijn of haar innerlijke roerselen in steen of klei werd gevraagd. Voor velen een korte, maar leerzame kennismaking met het gevecht met

Terebinthleden leven zich uit met klei en mergel

EXCURSIES

de materie dat kunstenaars en ambachtslieden moeten leveren.

Gesterkt door de aangeboden lunch bezocht het gezelschap vervolgens de Nederlands-hervormde Andreaskerk waar streekarchivaris Gerrit Kouwenhoven de rondleiding verzorgde. De kerk is aan het eind van de 20ste eeuw gerestaureerd, waarbij ook steenhouwerij Beernink een aandeel heeft geleverd.

Voor de protestantse Reformatie was de kerk een tijdlang bedevaartsoord; als relikwie fungeerde een ellepijp van de heilige Anna. Na de Beeldenstorm is een altaarsteen, herkenbaar aan de kruisjes op de hoeken en in het midden, en aan het relikwiebusje, hergebruikt als grafzerk voor de familie Van Apeltorn.

De Bataafse Revolutie in 1795 leverde de tweede beeldenstorm op. Interessant is een zerk waarop toen de wapens aan de linkzijde zijn weggehakt terwijl ze rechts nog volledig aanwezig zijn. De rechterhelft ging ten tijde van de vernielingen schuil onder een houten vloer. Ook de rouwborden moesten het uiteraard ontgelden. De families dienden ze weg te halen en de overgebleven borden werden verzaagd. Engelse troepen hadden namelijk om de kou te verdrijven veel van het houtwerk in de kerk verstookt en de verzaagde borden werden gebruikt om die vernielingen te herstellen. Zo werd het ene vandalisme met het andere bestreden. Van delen van de verzaagde rouwborden die gebruikt waren om de voet van de preekstoel te repareren is bij de restauratie een wandmozaïek gemaakt.

Een wandeling over de dijk langs de uiterwaarden van de IJssel voerde tenslotte naar de algemene begraafplaats, daterend van 1829. De naastgelegen en slechts door een heg van de algemene begraafplaats gescheiden joodse begraafplaats werd omdat het sabbat was niet bezocht. Ook hier kregen de excursiegangers het volle pond aan toelichting, nu van Kouwenhoven en Beernink samen. De grafkelder van de familie Van Ittersum-Bentinck, die enkele jaren terug vol water stond, is

leeggepompt, en op verzoek van baron W.H. van Ittersum door leden van de Terebinth schoongemaakt waarbij de aangetroffen resten zijn beschreven en herkist. De zerk werd door Steenhouwerij Beernink geres-taureerd.

Henk Beernink had 's morgens gezegd dat voor dit werk in het diepst van de ziel een aanrakingspunt met het verdriet van nabestaanden nodig is. Nu voerde hij ons langs het met veel emotie door hemzelf vervaardigde grafmonument voor zijn in 2001 overleden vader Gerrit Beernink.

Door de interessante combinatie van steenhouwerij, kerk en begraafplaats kwamen de deelnemers aan de excursie in de loop van deze dag in aanraking met veel aspecten van de funeraire cultuur. De goede documentatie en de vakbekwame toelichtingen maakten de dag uitermate leerzaam.

Sytze de Boer

Delft

De deelnemers aan de excursie verzamelen zich op 5 april 's ochtends bij de Nieuwe Kerk. De gids, mevrouw R. Morsman, neemt uitgebreid de tijd voor de grafkelder van de Oranje-Nassaus, die is omgeven door verhalen van allerlei aard. Met de begrafenis van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft begon een nieuwe funeraire traditie voor de Oranje-Nassaus. Daarvoor werden ze in Breda begraven, maar ten tijde van de dood van Willem van Oranje was dat onmogelijk omdat de stad bezet was door de Spanjaarden. Eerst kreeg Willem een eenvoudig gedenktekens. Pas nadat buitenlandse mogendheden hun verbazing daarover te kennen hadden gegeven, kwam er een passender monument voor deze voorvechter van de democratie.

Een gemeente die een koninklijke grafkelder binnen haar grenzen heeft, moet daar op allerlei terreinen rekening mee houden. Ze moet bij-

voorbeeld geplande evenementen kunnen afgelasten. Ook is de noodzakelijke restauratie van de toren al een paar jaar uitgesteld vanwege de broze gezondheid van enkele leden van het Koninklijk Huis. De grafkelder is privé-bezit van de koninklijke familie, en niet toegankelijk. Maar kennelijk hebben sommigen toch kans gezien er een kijkje te nemen, zoals de grootvader van de gids, die zegt gezien te hebben dat Anna Paulowna met haar juwelen om is begraven. Omdat de grafkelder binnenkort vol zal zijn, wordt onderzocht of het mogelijk is hem naar voren toe uit te breiden.

In de Oude Kerk zijn als bekendste personen de natuurkundige Antoni van Leeuwenhoek en de schilder Johannes Vermeer begraven. Het kleine steentje met de naam van laatstgenoemde erop is pas in 1975 in de vloer ingepast. Vermeer werd namelijk begraven in het graf van zijn schoonmoeder en zijn naam is niet op die steen gebeiteld.

's Middags wordt als eerste de rooms-katholieke begraafplaats bezocht. In 1829 werd deze begraafplaats geopend. Tot 1969 werd hier regulier begraven, sindsdien vinden nog wel één à twee bijzettingen per jaar plaats. Een romantische tuin, een oase van rust temidden van het stadsgewoel. Aan twee zijden wordt de dodenakker begrensd door een sloot met wallenkanten, geel van het speenkruid. Je vindt er graspaden waarin je voetstappen verzinken, mooie oude bomen, zoals grillig gevormde prunussen die popelen om hun roze bloesempracht te tonen. Een enorm kruis, met daaraan een Christusfiguur bedekt met een wollig takkenspinsel van winde domineert deze rustieke tuin. Eenvoudige witte kruizen staan keurig in het gelid. Een onopvallende begraafplaats die in 2001 de landelijke kranten haalde vanwege vandalen die op grove wijze hadden toegeslagen.

Op de gemeentelijke begraafplaats Jaffa worden wij ontvangen door beheerder Hans Schipaanboord die aan de hand van dia's bijzonderheden vertelt over de Delftse begraaf-

EXCURSIES

plaatsen. Jaffa werd geopend in 1868 en is tot heden in gebruik. De herkomst van de naam Jaffa is onduidelijk. Welk historisch of ander feit zou hier aan ten grondslag liggen?

Verrassend is het effect van bleekblauw gepleisterde muren, hetgeen versterkt wordt door de blauwe glas-in-loodramen, alsof je een voorportaal van 'die andere wereld' betreedt. Als de deuren van de aula opengaan hebben wij uitzicht op een prachtige laan. In het oog springt ook de diep gelegen sloot, met de allure van een gracht, omzoomd door helblauwe scillabloempjes. De begraafplaats is aangelegd in Engelse landschapsstijl, die, aldus Schipaanboord, in de herfst melancholiek maakt en in de lente verrast door uitbundige bloei. Hij wijst het gezelschap op de grillig gevormde treuriepen en de hoog opgeschoten taxusbomen die ooit bedoeld waren als haag. De rij geel bloesemende kornoeljebomen oogt fraai. Van de rij meidoornbomen heeft de perenprachtkever bezit genomen; deze boort zich door de schors in de boom en onderbreekt de sapstroom met alle gevolgen van dien. Gevallen bladeren worden niet meer weggeveegd, maar weggeblazen. Jaarlijks vierenzestig kubieke meter blad wegvegen is niet doenlijk meer. De graven ogen sober. De enige prominente figuur, ook buiten Delft bekend, is de televisiepersoonlijkheid Nico Haak.

Aanvankelijk waren er tot in de jaren zestig vijf klassen. Nu worden nog alleen maar familiegraven voor bepaalde tijd uitgegeven. Voor het oude gedeelte geldt bovendien de beperking dat alleen hardstenen grafmonumenten zijn toegestaan. Frappant zoals tijden veranderd zijn. Uit de annalen van 1829 blijkt dat de kosten voor baren, handwerk, etcetera 99,38 gulden bedroegen, terwijl deze nu, afgezien van de salarissen, voor trucks, machinerieën enzovoorts jaarlijks op 99.377,- euro komen, aldus Schipaanboord. In 1995 vond een renovatie plaats, terwijl inmiddels aan een volgend

Algemene Begraafplaats Jaffa te Delft

herstelplan wordt uitgewerkt.

Hoewel de begraafplaats maar 4,5 hectare groot is, herbergt dit terrein, naar men aanneemt, ongeveer 130 konijnen. De overlast is duidelijk zichtbaar. De grond rond en onder vele graven is omgewoeld. Om maar te zwijgen over al het groen dat zij verorberen. De schade bedraagt vele duizenden euro's. Sinds er geen eenjarige planten meer worden geplant kan de schade enigszins worden beperkt.

De excursie wordt besloten met een bezoek aan de Eerste Algemene Begraafplaats, althans de drie restanten daarvan. Het belangwekkendste graf in wat nu het Kalverbos heet, is de laatste rustplaats van Karl Wilhelm Naundorff, die ooit beweerde de zoon te zijn van Lodewijk XVI en Marie Antoinette. Op de zerk is te lezen: Ici repose Louis XVII Charles Louis Duc de Norman-

die Roi de France et de Navarre. Als troonopvolger zou hij zijn geboren in 1785. Naundorff is gestorven in 1845. 'Hele busladingen Fransen komen daar nog kijken', aldus een krantenartikel.

Puck Kooij en Rita Hulsman

Roermond

Na afloop van de Algemene Ledenvergadering brengen we een bezoek aan de Minderbroederskerk en de Munsterkerk met het praalgraf van Gerard van Gelre. Onze gids is Guus Rüsing. Nadere gegevens over de algemene ledenvergadering en de aanmelding in verband met de catering worden aan de leden toegestuurd.

AGENDA

8 maart - 15 juni:

Tentoonstelling 'Het beeld van de dood in de fotografie' met post-mortemfoto's van onder andere John F. Kennedy, Marilyn Monroe en Herman Brood. Plaats: Fotomuseum Den Haag, Stadhouderslaan 43, Den Haag. Openingstijden: di t/m zo 14.00-22.00 uur.

28 maart - 21 september:

Tentoonstelling Theater van leven en dood. Gezondheid en ziekte in de Gouden Eeuw. Plaats: Museum Boerhaave, Lange St. Agnietenstraat 10, Leiden. Openingstijden: di t/m za 10.00-17.00 uur, zon- en feestdagen 12.00-17.00 uur.

1 juni 2003:

Concerto in Memoriam. Tiende achtereenvolgende herdenkingsconcert op het terrein van Crematorium Velsen. Behalve een muzikaal programma met klassieke en moderne

werken is er een toespraak van mevrouw Irene van Lippe-Biesterfeld. Plaats: Crematorium Velsen, Duin en Kruidbergerweg 2-4, Velsen. Aanvang: 14.00 uur. Toegang: gratis.

6 juni - 15 juni:

Funeraire reis Noord-Italië

7 juni:

Teleac zendt vandaag en de twaalf daarop volgende zaterdagen om 15.15 uur de serie 'Begraven en begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan' opnieuw uit. De reeks is verkrijgbaar op VHS-tape en kost 68 euro. u kunt de tape bestellen per telefoon: 0900-1344, per fax: 035-6293199 of per e-mail: www.teleac.nl

Tot 9 juni:

Tentoonstelling 'Kontraste. Grabbeelden, die zich absetzen' over de culturele betekenis van begraafplaatsen met een breed spectrum van hedendaagse oplossingen op het

gebied van het gedenkteken. Plaats: Hauptfriedhof te Freiburg. Bij de expositie hoort een catalogus te verkrijgen bij de Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal, Weinbergstrasse 25-27, D-34117 Kassel, telefoon: 0049561918930, e-mail: afd.kassel@t-online.de

21 juni:

Algemene ledenvergadering Roermond met aansluitend excursie

17 september:

Studiedag 'Omgaan met beschermde begraafplaatsen' georganiseerd door de Landelijke Organisatie van begraafplaatsen, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in samenwerking met onder andere Vereniging de Terebinth. Informatie bij het Terebinthbureau: 0317-616072 of e-mail: henkvanlaar@zonnet.nl

20 september:

Excursie Sallandse Heuvelrug

toegangshek begraafplaats Schaarsbergen

